

Еркін Тұқымов

*Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, саяси ғылымдарының кандидаты
(Астана, Қазақстан).*

e-mail: Erkin.tukumov@gmail

МОДЕРНИЗАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ӨЗГЕРУІНІҢ ӨЗАРА ӘСЕР ЕТУ ФАКТОРЛАРЫ: ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕНІ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНА

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандағы жаңғырту үдерістері мен құндылықтардың трансформациясы арасындағы байланыс шетелдік және отандық тәжірибеге сүйене отырып зерттелген. Автор кеңестік мұра, әлеуметтік-экономикалық және демографиялық өзгерістердің қазіргі заманғы саяси мәдениет пен қазақстандық қоғамның құндылықтық жүйесін қалыптастыруға ықпалын талдайды. Инглхарттың дәстүрлі құндылықтардан постматериалистік құндылықтарға өту туралы тұжырымдамалары, сондай-ақ экономикалық өсу, урбанизация және демографиялық өзгерістердің құндылықтық трансформацияға әсері ерекше назарға алынған. Посткеңестік кезеңдегі қайта дәстүрлеу және көші-қон мен жаһандық үрдістер сияқты сыртқы факторлардың әсері қарастырылады. Қазақстанның тұрақты дамуы үшін дәстүр мен модернизацияны үйлестіру қажеттігі туралы қорытынды жасалады. Шығыс Еуропа мен Азия елдерінің тәжірибесі жаңғырту үдерісінде ұлттық ерекшеліктерді ескеру маңыздылығын көрсетеді. Жұмыста қоғамның үйлесімді дамуына қол жеткізу үшін әлеуметтік және экономикалық реформаларды мәдени және тарихи ерекшеліктермен үйлестірудің маңыздылығы атап өтілген.

Түйін сөздер: *Қазақстан, құндылықтар, жаңғырту, трансформация, әлеуметтік-экономикалық даму, постматериализм.*

Еркин Тукумов ФАКТОРЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МОДЕРНИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ И ТРАНСФОРМАЦИИ ЦЕННОСТЕЙ: АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА И КАЗАХСТАНА

Аннотация. Статья исследует взаимосвязь между модернизационными процессами и трансформацией ценностей в Казахстане на основе зарубежного и отечественного опыта. Автор анализирует влияние советского наследия, социально-экономических и демографических изменений на формирование современной политической культуры и ценностной системы казахстанского общества. Особое внимание уделяется концепциям Инглхарта о переходе от традиционных ценностей к постматериалистическим, а также значению

экономического роста, урбанизации и демографических изменений для ценностных трансформаций. Рассматривается ретрадиционализация в постсоветский период и влияние внешних факторов, таких как миграция и глобальные тренды. Делается вывод о необходимости сочетания традиций и модернизации для устойчивого развития Казахстана. Опыт стран Восточной Европы и Азии иллюстрирует значимость учета национальных особенностей в процессе модернизации. Работа подчеркивает важность согласования социальных и экономических реформ с культурными и историческими особенностями для достижения гармоничного развития общества.

Ключевые слова: *Казахстан, ценности, модернизация, трансформация, социально-экономическое развитие, постматериализм.*

Yerkin Tukumov

FACTORS OF MUTUAL INFLUENCE OF MODERNIZATION PROCESSES AND TRANSFORMATION OF VALUES: ANALYSIS OF FOREIGN EXPERIENCE AND KAZAKHSTAN

Abstract. The article explores the interplay between modernization processes and value transformation in Kazakhstan, drawing on international and domestic experiences. The author analyzes the impact of Soviet legacy, socio-economic, and demographic changes on the formation of contemporary political culture and the value system of Kazakhstani society. Particular attention is given to Inglehart's concepts of the shift from traditional to post-materialist values, as well as the influence of economic growth, urbanization, and demographic trends on value transformations. The study examines retraditionalization during the post-Soviet period and the effects of external factors such as migration and global trends. It concludes on the necessity of harmonizing tradition and modernization for Kazakhstan's sustainable development. The experiences of Eastern European and Asian countries illustrate the importance of considering national characteristics in modernization efforts. The paper emphasizes the critical role of aligning social and economic reforms with cultural and historical specifics to achieve harmonious societal development.

Keywords: *Kazakhstan, values, modernization, transformation, socio-economic development, post-materialism.*

Кіріспе

Посткеңестік Қазақстан қоғамының саяси мәдениеті, сөзсіз, кеңестік негізде құрылып, кеңестік ойлау мен құндылықтарға негізделгені айқын. Тіршілік ету құндылықтары тек сақталып қана қоймай, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында әлеуметтік-экономикалық жағдайдың нашарлауы және әлеуметтік теңсіздіктің өсуімен айтарлықтай күшейе түсті.

Құндылықтардың өзгеруін түсіндіретін әртүрлі ғылыми тәсілдер бар. Кейбір зерттеушілер даму жолын өркениеттік, мәдени және діни факторлармен байланыстырады. Мұндай тәсілдің ең танымал өкілдерінің бірі – Самуэль Хантингтон.

Сонымен қатар, белгілі американдық профессор Рональд Инглхарт сипаттаған анағұрлым танымал тәсіл бар. Бұл тәсіл барлық өзгерістердің негізінде әлеуметтік-экономикалық трансформациялар жатқанын дәлелдейді. Қарапайым тілмен айтқанда, егер сіз экономиканы өзгертсеңіз, оны дамытып, күрделендірсеңіз және жоғары технологиялы етсеңіз, қоғам мен оның құндылықтары да өзгертетіні сөзсіз. Экономикалық даму (жай ғана байлық емес) көптеген елдерде құндылықтардың дәстүрліден рационалды, толерантты, сенім мен азаматтық, саяси қатысу, сондай-ақ гендерлік теңдікке қарай трансформациялануына әкеледі [1, 12 б.].

Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту адамның материалдық, когнитивтік және әлеуметтік ресурстарын арттыра отырып, таңдау еркіндігіне сыртқы шектеулерді әлсіретеді. Бұл өзін-өзі көрсету құндылықтарына баса назар аударуға алып келеді, ал ол, өз кезегінде, қоғамда азаматтық және саяси еркіндіктерді, гендерлік теңдікті және биліктің «жауаптылығын» (responsive government) талап етуді күшейтеді. Бұл максималды таңдау еркіндігіне сай келетін институттарды қалыптастыру мен нығайтуға ықпал етеді, яғни, демократияны қамтамасыз етеді.

Кеңес кезеңі дәстүрлі қазақ қоғамын айтарлықтай өзгертті, дегенмен, қазақ құндылықтарындағы өзгерістер Ресей империясы кезеңінде басталғаны бұған дейін атап өтілген. Алайда, дәл осы кеңестік кезеңде Қазақстанның индустрияландырылуы нәтижесінде жаңғырту жүзеге асты, бірақ ол қазақ халқы үшін ішінара сипатта болды. Дегенмен, бала өлімінің төмендеуі, өмір сүру ұзақтығының өсуі, медицина мен білімге қолжетімділіктің артуымен байланысты алғашқы демографиялық ауысу сөзсіз прогресс болды. Бұл прогресс кеңеске дейінгі кезеңмен де, ауыр 1930-1940 жылдармен де салыстырғанда айқын болды.

Алайда, Инглхарттың пікірінше, прогресті сөзсіз деп санауға болмайды. Жаңғыртудың әртүрлі кезеңдерімен байланысты құндылықтардың өзгеруі қайтымды сипатқа ие. Әлеуметтік-экономикалық даму мәдениет саласында ауқымды және болжамды өзгерістер әкеледі, бірақ экономикалық күйреу жағдайында олардың бағыты керісінше өзгереді. КСРО-ның ыдырауы бұрынғы кеңестік экономикалық жүйенің күйреуі болды, әсіресе, Қазақстан үшін, ол одақтық республикалардың ішіндегі ең интеграцияланған елдердің бірі ретінде қатты сезілді.

Мурдың айтуынша, «...жаңғыртудың индустриялық кезеңі демократияға әкеледі деп айтуға болмайды: мұнда оқиғалардың дамуының әртүрлі жолдары, соның ішінде бұқараны саяси жұмылдырудың авторитарлық, фашистік немесе коммунистік нұсқалары болуы мүмкін» [2].

Бұл тезис тәуелсіз Қазақстанның саяси жүйесінің даму траекториясында да өз дәлелін тапты. Либерализацияның белгілі бір кезеңінен кейін биліктің авторитарлық жүйесіне трансформация болды.

1995 жылы президенттік билікті нығайтуға бағытталған бетбұрыс – бұл тек экономикалық реформалар мен жекешелендіруге кедергі келтіретін саяси либерализация мен демократияландыруды тоқтату арқылы тәуелсіз Қазақстанды трансформациялауда элиталар арасында қалыптасқан консенсустың нәтижесі ғана емес, сонымен қатар кең қоғамның келісіміне

негізделген шешім болды. Президенттік басқару моделін таңдау қазақ халқының басым көпшілігіне де, жалпы еуропалық қазақстандықтарға да қолайлы болды.

Бұл таңдауға сыртқы фактор да әсер етті. Посткеңестік және посткоммунистік кеңістіктегі көршілес елдерде болған тұрақсыздық толқыны «тұрақтылық демократиядан маңыздырақ» деген тезистің дұрыстығын одан әрі растағандай болды. Югославия мен Тәжікстандағы қанды азаматтық соғыстар, Оңтүстік Кавказ елдеріндегі тұрақсыздық пен тұрақты төңкерістер билік үшін күшті биліктің идеологиялық артықшылығын дәлелдейтін тамаша аргументтер болды.

Әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық жағдайында «қатты қолды» таңдаған бұл шешім, сөзсіз, қоғамдағы тіршілік ету құндылықтарының басымдығын және жаңғырту үдерісінің толық аяқталмағанын көрсететін нақты белгі болды.

Демографиялық үрдістер қоғамдық көңіл-күйді сақтауға ықпал етті. Екі параллель әлеуметтік-демографиялық үдеріс жаңғыртылған халық санын азайтып, олардың үлесін төмендетті.

Біріншіден, жаңа саяси шындық, тіркеу институтының жойылуы, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебеге ие болуы және Горбачевтің кейінгі кеңестік кезеңде қалыптасқан колхоз түріндегі кеңестік ауыл шаруашылығы жүйесінен нарықтық қатынастарға және жалпы экономикалық либерализацияға өтуі қазақ ауыл тұрғындарының қалаларға біртіндеп, бірақ тұрақты өсіп келе жатқан ағынын тудырды. Алайда, барлық оң динамикаға қарамастан, жаңа қала тұрғындары дәстүрлі, тіпті архаикалық құндылықтардың иелері болды.

Сонымен қатар, бұл құндылықтар, шын мәнінде, кеңестік кезеңнен кейінгі дәуірде дәстүрлі қазақ қоғамының құндылықтары емес, еңбекке, меншікке және мемлекетке деген көзқарастарымен ерекшеленетін кеңестік ауыл тұрғындарының құндылықтары болды. Бұл көзқарастар дәстүрлі қазақ қоғамынан айтарлықтай ерекшеленді – жеке меншік болмауы мен ұжымдық меншікке теріс көзқарастың салдарынан еңбек өнімділігінің төмендігі, мемлекетке сенімсіздік пен масылдық көңіл-күйлер тән болды. Сондықтан «ауылдың құлдырауы» және ауыл тұрғындарының «артта қалған дәстүрлері» туралы барлық пікірталастар қазақ қоғамының дәстүрлі құндылықтары мен мәдениетіне емес, тиімсіз кеңестік ауыл шаруашылығы жүйесіне және оның әлеуметтік салдарларына қатысты болып табылады.

Екіншіден, КСРО-ның ыдырауы Қазақстандағы еуропалық ұлт өкілдерінің ауқымды эмиграциясына себебі болды. Бұл негізінен оралмандық көші-қон сипатына ие болды, яғни, Қазақ КСР-не салыстырмалы түрде жақында өнеркәсіптік нысандарды салуға, тың игеруге және т.б. келген миллиондаған орыстардың, украиндықтардың және белорустардың бұрынғы тұратын немесе туылған жерлеріне қайтып оралуы орын алды. Қысқа уақыт ішінде тәуелсіз Қазақстан халқының саны 1991 жылғы 16,5 миллионнан 2000 жылы 14,8 миллионға дейін азайды [3].

Нәтижесінде, 90-жылдар мен 2000-жылдардағы еуропалық ұлт өкілдерінің басқа елдерге көшуі аясында, индустриялық жаңғыртудан өткен еуропалық халықты ауылдық қазақ халқымен ауыстыру үрдісі байқалды. 1999 жылғы

тәуелсіз Қазақстанның алғашқы халық санағы елдегі этно-демографиялық құрамның өзгергенін көрсетті. Мәселен, 1999 жылы қазақтардың үлесі 1989 жылмен салыстырғанда 53,4%-ға (бұрын 40%) жетті, ал орыстардың үлесі 37,4%-дан 30%-ға, немістердің үлесі 5,8%-дан 2,4%-ға дейін төмендеді [4].

Шетелден қазақтарды елге қайтару бағдарламасы да қазақ халқының үлесін арттыруға елеулі үлес қосты. 30 жыл ішінде елге негізінен Өзбекстан, Қытай, Моңғолия және Түрікменстаннан 1 миллионнан астам қазақ оралды. Бұл елдерден келген репатрианттар, негізінен, ауылдық жерлерде тұратын халық болғандықтан, жаңғырту үдерістері оларды азырақ қамтыған.

Жалпы алғанда, аталған әлеуметтік, экономикалық және демографиялық өзгерістер посткеңестік Қазақстан қоғамының қалыптасып жатқан құндылықтарына тікелей әсер етті. Тәуелсіздіктің бас кезімен салыстырғанда, 30 жыл ішінде Қазақстанда және қоғамда елеулі өзгерістер болғаны анық.

Зерттеудің мақсаты

Қазақстандағы жаңғырту үдерістері мен құндылықтардың өзгеруі арасындағы өзара байланысты халықаралық және отандық тәжірибеге сүйене отырып талдау. Зерттеу қазақстандық қоғамның саяси мәдениеті мен құндылықтық жүйесін қалыптастыруға әсер ететін әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, демографиялық үрдістер және сыртқы факторларды анықтауға бағытталған.

Зерттеу әдістері

Әдіснама посткеңестік және посткоммунистік елдердің тәжірибесін салыстырмалы талдауды, Инглхарт ұсынған дәстүрлі құндылықтардан постматериалистік құндылықтарға өтудің мәдени өзгерістер тұжырымдамаларын зерттеуді қамтиды. Ерекше назар тарихи, мәдени және экономикалық факторлардың ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, тұрақты даму моделін қалыптастыруға әсеріне аударылады.

Талқылау

Бұрын айтылғандай, посткеңестік Қазақстан қоғамының саяси мәдениеті авторитарлы болды және кеңестік негізде құрылды. Тіршілік ету құндылықтары КСРО-ның ыдырауы мен әлеуметтік-экономикалық жағдайдың күрт нашарлауы нәтижесінде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында тек сақталып қана қоймай, айтарлықтай күшейе түсті.

Біртұтас кеңестік экономикалық жүйе ішіндегі экономикалық байланыстардың үзілуі ұзақ мерзімді деиндустриализация кезеңіне әкелді. Егер индустриализация, Инглхарттың айтуынша, «дәстүрлі құндылықтардан секулярлы-рационалдыққа өтуімен» ерекшеленсе [1, 17 б.], керісінше, деиндустриализация Қазақстан қоғамын дәстүрлі емес діни тәжірибелердің бұрын-соңды болмаған өркендеуіне, архаикалық түрлердің таралуына әкелді. Олар көбінесе қазақ этносының дәстүрлері деп қате қабылданады. Мысалы, 90-жылдары медициналық қызмет көрсету сапасының және қолжетімділігінің төмендеуі балама медицинаның танымал болуына, оның ішінде «Аллы Аят» секілді, күн мен тұзды шай арқылы емдеу сияқты айқын алаяқтық әрекеттерге әкелді. Мұндай емдеу «дәстүрлері» қазақтарда да, басқа халықтарда да болмағаны анық.

Соған қарамастан, жаңғыртуны зерттеушілер әлеуметтік-экономикалық дамудың ұзақ мерзімді болжамды өзгерістерге әкелетінін жоққа шығармайды.

Тәуелсіздік кезеңінде орын алған әлеуметтік-экономикалық және демографиялық өзгерістер Қазақстан қоғамын қалай өзгертті және әлі де өзгертіп жатыр деген сұрақты кеңінен зерттеу қажет. Бұл сұраққа әртүрлі тәсілдер бар болғанымен, бірнеше тенденция маңызды трансформациялар орын алғанын көрсетеді.

Біріншіден, әлеуметтік-экономикалық даму дәстүрлі қоғамнан модерн қоғамына қарай құндылықтардың ұзақ мерзімді өзгеруіне алып келеді. Бұл тұрғыда, экономикалық статистика мен ресми өсу көрсеткіштеріне сүйенсек, қазақстандықтардың кеңестік кезеңмен және тәуелсіздіктің алғашқы жылдарымен салыстырғанда әл-ауқаты жақсарғаны байқалады. Экономикалық қатынастардың қалыпты либерализациясы элитаны ғана емес, сонымен қатар, объективті түрде жалпы экономикалық өсуге, халықтың әл-ауқатының артуына ықпал етті.

2000-жылдардың басынан бастап негізгі экспорттық тауарлар (мұнай, металдар) бағасының тұрақты өсуі арқасында Қазақстан тәуелсіздік жылдарында номиналды көрсеткіштер бойынша айтарлықтай табыстарға қол жеткізді. 1991 жылы ЖІӨ 24,92 миллиард доллар болса, бұл Өзбекстаннан сәл жоғары (13,68 миллиард доллар) еді, ал 30 жылдан кейін, 2021 жылы, айырмашылық үш есеге жуық артты: Қазақстанда 197 миллиард доллар, ал Өзбекстанда 69,6 миллиард доллар.

Осы тұрғыда Қазақстан экономикалық реформалар бойынша бұрынғы КСРО елдерінің алдыңғы қатарлы елдері қатарында орнықты, ал халықтың табыс деңгейі бойынша ТМД елдері арасында көш бастап тұр. Дүниежүзілік банктің мәліметі бойынша, 2018 жылы Қазақстан әлемдегі барлық елдер арасында 54-орынды, ал ТМД елдері арасында Ресеймен бірге көшбасшы орындарды иеленді, жан басына шаққандағы табысы 13,3 мың долларды құрады, бұл Тәжікстанмен салыстырғанда 11 есе көп [5].

Позитивті әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, урбанизация түптеп келгенде, құндылықтардың өзгеруіне, адамдардың айналасындағы шындықты қабылдауына, әділетті әрі ашық қоғамға, сондай-ақ саяси және экономикалық реформаларға деген сұранысқа елеулі әсер етті.

Қазақстан қоғамында маңызды әлеуметтік-демографиялық өзгерістер де орын алды. Foreign Policy журналының бұрынғы редакторы Мойзес Наим өз бестселлері «Биліктің соңы» кітабында атап өткендей, әлемде болып жатқан әлеуметтік-демографиялық өзгерістердің үш революциясы біздің елімізде де орын алуда және қоғам мен билік арасындағы қарым-қатынасты өзгертуде [6].

Осылайша, тәуелсіздік алғаннан бастап, ұрпақтар арасындағы революция орын алды. ҚСЗИ сарапшылары негізгі құндылықтар мен жас арасындағы байланыстарды талдай отырып, ұрпақтар арасында айтарлықтай айырмашылықтар жоқ екенін байқады, ал Инглхарттың айтуынша, бұл тәуелсіздіктің 30 жылында жас және егде ұрпақ арасында елеулі өзгерістер болмағанын көрсетеді. Дегенмен, технологиялық революцияның әсерінен әлемде болып жатқан ұрпақтық айырмашылықтар бар, ал Қазақстан, сөзсіз, ғаламдық коммуникацияға кіріктірілген ел.

Осы тұрғыдан алғанда, Инглхарт пен америкалық-британдық танымал саясаттанушы Пиппа Норрис айтқан мәдени-ұрпақтық тұжырым қызықты.

Бұл тұжырымға сәйкес, авторитарлық-популистік құндылықтар адамның тиесілі ұрпағымен тікелей байланысты. Егде ұрпақтар (соғыстан кейінгі және «бейбітбуерлер» ұрпағы) көбінесе авторитарлық-популистік құндылықтарды қолдайды және популистік партияларға дауыс береді, ал жас ұрпақ (X ұрпағы және миллениалдар) либертариандық, постматериалистік құндылықтарды ұстануға бейім және популистерді қолдауға құлықсыз [7].

Норрис пен Инглхарттың пікірінше, мұндай ұрпақаралық алшақтық кейбір демократиялық елдерде мажоритарлық сайлау жүйесінің ережелерімен күшейе түседі, мысалы, Ұлыбританиядағы көпшілік дауыспен сайлау жүйесі немесе АҚШ-тағы президенттік сайлаудағы жанама дауыс беру.

Авторитарлық-популистік құндылықтардың басқа қозғаушы факторларының бірі – «тыныш революция», мәдениет пен қоғамдық өмірде ауқымды өзгерістердің орын алуы. Бұл егде ұрпақтардың қарсылығын тудырады және экономикалық дағдарыстар тіпті жас ұрпақтың да құндылықтарына әсер етеді, оларды тікелей емес түрде өздерін аз қорғалған сезінуге мәжбүр етеді және сәйкесінше, авторитарлық-популистік құндылықтармен тығыз байланысты тіршілік ету құндылықтарына бет бұруға әкеледі.

Әлемдік саяси элиталар өз елдерінде болып жағқан әлеуметтік өзгерістерді ескеруі, оларға тез бейімделуі және бұл революцияларды дамудың игілігіне пайдалану қажет екені айқын. Сол сияқты, Қазақстанда да мықты және тиімді билік пен күшті азаматтық қоғамды дамыту қажеттілігін теңестіретін өз формуласын табу қажет.

Мықты мемлекет дегеніміз – мықты және харизматикалық тұлғалар емес, бірақ олардың рөлін төмендетпеу қажет, мықты және тұрақты билік институттары: президент, парламент, үкімет, соттар (басқару формасына байланысты). Ал күшті азаматтық қоғам дегеніміз – революционерлер мен бүлікшілер емес, жоғалтатын дүниесі бар орта тап және меншік иелері. Бұл адамдардың төтенше жағдайлар мен революциялар кезінде ғана емес, сонымен бірге авторитарлық режимдердің тұрақсыздығы жағдайында да жоғалтуы мүмкін дүниесі бар екенін білдіреді.

Сондықтан, егер Қазақстан қоғамының қайта дәстүрлеу туралы түсінік КСРО ыдырағаннан кейінгі алғашқы жылдары және тіпті онжылдықтарда дұрыс болған болса, бүгінде жағдай соншалықты анық емес. Тәуелсіздіктің 30 жылдан астам уақыт өткен соң біз қандай құндылықтарға ие қоғам болып табыламыз?

2023 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы ҚСЗИ «Қазақстандықтар қандай құндылықтарды бөліседі? Біз құндылық тұрғысынан қандай қоғамбыз?» тақырыбында социологиялық зерттеулер жүргізді.

Белгілі болғандай, құндылықтар жалпы түрде материалистік (аграрлық елдер мен индустриялық жаңғырту жолына түскен елдерге тән) және постматериалистік (постиндустриялық экономикасы бар елдерге тән) болуы мүмкін. Материалистік құндылықтар – бұл тіршілік ету құндылықтары (экономикалық және физикалық қауіпсіздік, материалдық құндылықтар, басқаша ойлауға төзімсіздік, еркіндік пен адам құқықтарының төмен

бағалануы, авторитаризмді қабылдау), ал постматериалистік құндылықтар – бұл өзін-өзі көрсету құндылықтары (жеке тұлға құндылығының жоғары болуы, еркіндік, адам құқықтары, материалдық жетістік пен гендерлік теңдік).

Зерттеу нәтижесінде қазіргі қазақстандықтардың негізгі құндылықтары «тіршілік ету/өзін-өзі көрсету құндылықтары» шкаласы бойынша анықталды. Қазақстан қоғамында үш құндылықтық тип бар екені анықталды. Бірінші тип – материалистік құндылықтарды ұстанушылар (олар халықтың төрттен бірінен үштен біріне дейін), екінші тип – аралас құндылықтарды ұстанушылар (50–60%), үшінші тип – постматериалистік құндылықтарды ұстанушылар (3–5%) [8, 131 б.].

ҚСЗИ сарапшылары «тіршілік ету және дәстүрлі құндылықтардың басым болуы – білім беру мен денсаулық сақтау институттарының жеткілікті деңгейде дамымауы жағдайындағы экономикалық өсудің нәтижесі» деген қорытынды жасайды. Зерттеушілер ЖІӨ-нің өсуі енді түсіндіру күші жоқ деген пікірге келді. Қазақстанның ЖІӨ бойынша жақсы көрсеткіштері бар, бірақ азаматтардың өмір сүру сапасының стандарттары, халықтың әлауқатын түсінумен тығыз байланысты көрсеткіштер, әлі де Бағыс Еуропамен салыстырғанда артта қалып отыр [8, 133 б.].

А. Забиорованың пікірінше, Қазақстанның екінші демографиялық өтпелі кезеңнен өтпегені – қоғамның әлі де жаңғырту үдерісінде екенін көрсететін сенімді белгі. Өлім деңгейінің тұрақты төмендеу үрдісі жоқ, ал туу коэффициенті әлі де өсіп келеді [8, 115–116 бб.].

Айта кету керек, ЖІӨ-нің өсу көрсеткіші дамудың өлшемі болудан қалған. Дамыған елдердің инклюзивті көрсеткіштері бар, атап айтқанда: медицина сапасы мен қолжетімділігі, сапалы және қолжетімді білім беру, жақсы инфрақұрылым (үйлер, жолдар, сапалы ауыз су), экологияның жақсы деңгейі.

Елдің экономикалық өсуі, бірақ білім беру мен денсаулық сақтауға жеткілікті инвестициялардың болмауы, Қазақстан қоғамындағы құндылықтық бағдарлардың қалыптасқан құрылымын түсіндіреді.

Қауіпсіздікке басымдық беру қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін, адамдардың өмірлік қауіпсіздігін (немесе қауіпсіздігінің жоқтығын) көрсетеді және әдетте бұл мәдени ерекшеліктермен анықталмайды.

Сонымен қатар, біздің қоғамның бір бөлігі, аз болса да, жаңғыртудан өтіп, постматериалистік құндылықтарға негізделгенін көреміз. Олардың саны өте аз – бар болғаны халықтың 3–5%-ы, бұл абсолюттік мәнде 600 мыңнан 1 миллионға дейін азаматтарымыз [8, с. 131]. Негізінен бұл жоғары білімді, орта және одан жоғары орта тапқа жататын ірі қалалардың тұрғындары. Олардың аздығы әдетте азаматтық белсенділікпен және еркіндікке ұмтылумен өтеледі, дәл солар көбінесе демократияландыру бағытындағы бейбіт өзгерістердің қозғаушы күші болады. Олардың соңынан басқа қоғам топтары да ілеседі.

Бұдан да маңыздысы – біздің қоғамның едәуір бөлігі, шамамен 60%-ы, аралас құндылықтар негізіне ие. Яғни, елдегі экономикалық жағдай жақсарған жағдайда, экономикалық даму барысында бұл топ біртіндеп постматериалистік құндылықтарға, яғни еркіндік, адам құқықтары, гендерлік теңдік құндылықтарына көше бастайды. Бұдан әрі, Инглхарт атап өткендей,

өзін-өзі көрсету құндылықтарының күшеюімен тіпті демократиялық дәстүрлері ұзақ уақытқа созылған елдердің өзінде билік халықтың қалауларына «жауап бере» бастайды, ал саясат элитаның тек сайлау кезінде ғана халықты еске алатын «ойынына» ұқсамай қалады.

Егер әлем дамуының экономикалық әл-ауқат тұрғысынан оң бағытта жүріп жатқанын, және іс жүзінде бүкіл әлем қазір жүз жыл бұрынғыдан әлдеқайда жақсы өмір сүріп жатқанын негізге алсақ, бұл Қазақстанға да қатысты екені сөзсіз.

Қазақ қоғамындағы әлеуметтік-демократиялық жетістіктер мен еркіндіктерді, соның ішінде гендерлік теңдікті төмендетпестен, бүгінгі қазақтар мен қазақстандықтардың ата-бабаларымен салыстырғанда әлдеқайда жақсы өмір сүруде. Тағы бір сұрақ – біз бұдан да жақсы өмір сүре алар ма едік, тәуелсіздік кезеңін тиімдірек, күрделі және инклюзивті экономиканы, тұрақты саяси институттарды құру үшін пайдалана алар ма едік – және бұл сұраққа жауап сөзсіз, иә. Сондықтан өткенді бағалау өткен қателіктерді қайталамау үшін ғана емес, экономикалық және саяси жүйелерді, қоғамдық сананы жаңғырту үшін де маңызды.

Сонымен қатар, бастапқыда болжам ретінде ұсынылғандай, қазақ дәстүрлері мен құндылықтары Қазақстан қоғамының одан әрі жаңғыруына қайшы келмейді, керісінше, оның қуатты негізі бола алады.

Жалпы алғанда, дәстүршілдік пен модернизмнің қарама-қарсы қойылуы біздің қоғамның әртүрлі бөліктерін бір-біріне қарсы қояды және дұрыс тәсіл емес деп есептейміз. Мұндай бинарлық, қарапайым тәсіл біздің қоғамның даму перспективаларының күрделілігін және бағалауын жеткіліксіз түсіндіреді.

Өткеннің беделді авторларының қандай танымал есімдері болса да, ескірген концепциялардан арылу қажет. Мысалы, Маркс пен Вебер бойынша, жаңғыртуының «қатаң», бір жақты түсінігі бар: дәстүрлерден қаншалықты алыс болса, соншалықты жақсы, модернге соншалықты жақын. Қоғамдық модель тұрғысынан дәстүрлі қоғам – әрдайым артта қалған, кедей, білімсіз қоғам. Егер бұл ойды елдерге қатысты жалғастыратын болсақ, модерн – әрдайым метрополия, ал артта қалу – әрдайым отар болып табылады.

Бұл тұрғыда қазақтар, көшпенділердің ұрпақтары ретінде және бұрын Ресей империясының, кейін КСРО-ның құрамында болған халық ретінде, «дәстүрлі және алдын ала артта қалған» болып сипатталады. Айта кету керек, бұл дискурс қазір ғылыми әлемде танымал емес және жиі теріске шығарылады.

Сонымен қатар, Жапония, Оңтүстік Корея, Сингапур, Малайзия және басқа да жаңғыртудан сәтті өткен азиялық елдердің оң тәжірибесін қарастырсақ, «модерн мен дәстүр» бір-біріне қайшы келмейтінін, керісінше, бірін-бірі қолдап, толықтыратынын анық көруге болады. Мысалы, жапон модернизмі синтоизмнің діни дәстүрлеріне негізделген, бір жағынан, синтоизм жапондардың бағыстық институттар мен мәдени тәжірибелерді қабылдауына елеулі ықпал етіп, жапондарға жаңғырту үдерісінде ұлттық дәстүрлер мен мәдениетті сақтауға мүмкіндік берді. Император Мэйдзи (1867–1912) кезіндегі жаңғырту дәстүр мен жаңғыруды жақтаушылар арасындағы ымыраның нәтижесінде жүзеге асырылды.

Сонымен қатар, мемлекетті шынайы жаңғырту «модерн қоғамын» құрмай мүмкін емес екенімен келіспеу қиын. Қоғамды айналып өтіп, елді жаңғыртуға жасалған кез келген талпыныс сөзсіз сәтсіздікке ұшырайды.

Модерн қоғамын құруда мәдени компонент аса маңызды, тіпті негізгі рөл атқарады. Мысалы, Ұлыбританияда пайда болған «Хаттар республикасы» модерн қоғамының алғашқы үлгісі болды, мұнда қоғамның еркін және шығармашылық мүшелері мемлекеттің дамуындағы басты қозғаушы күшке айналды. Нейл Фергюсон өзінің еңбегінде атап өткендей, «...батыс өркениетінің әлемдік үстемдігі 500 жылға созылған кезеңде алты әлеуметтік инновациялық концепцияны меңгеріп, әлемге ұсына алуының арқасында жүзеге асты: бәсекелестік, еңбек этикасы, экономикалық тұтыну, заманауи ғылым, заманауи медицина, құқықтық тәртіп» [9]. Бұл концепциялар британдық және жалпы батыстық өркениеттің әлеуметтік нормаларына негізделген.

Сонымен қатар, Қазақстандық «бізді» талдауда израильдік тарихшы Шмуэль Эйзенштадттың [10] көзқарасы көбірек қолдау табады. Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінен бастап және ашықтық саясаты басталған сәттен-ақ, жаңғыртуға апаратын жол бір ғана және экономикалық тұрғыдан гүлденген әрі саяси тұрғыдан мықты мемлекет болуға ұмтылған барлық елдер батыстық елдермен бірдей жолдан өтуі керек деген сенім кең таралған болатын. Батыс даму үлгісі ретінде қабылданды, және сол жолмен жүру керек болды.

Социалистік жүйе мен коммунистік идеологияның құлдырауынан кейін ұзақ уақыт бойы дамудың жалғыз дұрыс моделі Фрэнсис Фукуяманың «тарихтың аяқталуы» тұжырымдамасында сипатталған либералдық идеология болды. Тіпті «барлық посткоммунистік елдер, әртүрлі жылдамдықта және әртүрлі қателіктермен, бірақ социализмнің тарихи бәсекеге төтеп бере алмаған жалғыз мүмкін альтернативасы – либералдық тәртіпті құруға қарай жылжиды» деген жеңілдетілген түсінік пайда болды [11].

Осыған байланысты, Батысты қуып жету және оның жоғары өмір сүру деңгейіне жету үшін "коммунизмнің бұғауынан" құтылу арқылы Батыстың ұлттық шекарасындағы даму моделіне еліктеу қажет болды деген үміттер арта түсті.

Тіпті транзитология деп аталатын ерекше пән пайда болды, ол транзиттік елдердің ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, ең жақсы тәжірибелерді енгізу арқылы ақырында вестернизацияға қол жеткізе алатынын түсіндірді. Тағы да, дұрыс заңдарды енгізу, Халықаралық валюта қоры (ХВҚ) мен ЕҚЫҰ нұсқауларын нақты орындау дұрыс тәжірибелерді қалыптастырады деген сенім болды.

Зерттеу нәтижелері

«Біз қазір қандай қоғамбыз?» деген талдау басқа посткеңестік және посткоммунистік қоғамдармен салыстырмалы түрде қарастырылмаса толық болмайды.

Шынында да, посткоммунистік елдердің транзитінің нәтижелері, әсіресе Шығыс және Орталық Еуропа елдері үшін, мысалы, Шығыс Германия, Польша, Чехия және т.б., айтарлықтай әсерлі болды.

Мысалы, Польша – батыстық даму моделі үлгісін ұстанудың жарқын

мысалдарының бірі. 1990-жылдардың басында Польшада қаржы министрі Лешек Бальцерович бастаған реформалардан бері елдің ЖІӨ үш есе өсіп, 2022 жылы шамамен 700 миллиард АҚШ долларына жетті. Сол кезеңде тауар экспортының көлемі 14,9 миллиард доллардан 264,786 миллиард долларға дейін 17 еседен астам өсті, ал экспорттағы өнеркәсіптік тауарлардың үлесі 55,3%-дан 80,2%-ға дейін артты [12].

Мұндай мысалдар көп. Екі Германияның экономикалық және саяси тұрғыдан сәтті интеграциясы, посткеңестік және посткоммунистік елдердің Еуропалық Одаққа енуі де осындай табысты болды. КСРО құрамында болған кейбір елдер, соның ішінде Қазақстан, күрделі құрылымдық реформалардан кейін экономикалық өсу жолына түсті.

Берлин қабырғасының құлауы мен социалистік блок елдеріндегі «барқыт революциялардан», сондай-ақ КСРО-ның ыдырауынан кейін 30 жылдан астам уақыт өткен соң, Шығыс Еуропаның посткоммунистік елдері мен бұрынғы КСРО елдерінің дамуындағы белгілі бір айырмашылықтарды байқаймыз. Әділдік үшін айта кету керек, әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіндегі айырмашылықтар Варшава блогы кезінде де болған, бірақ тәуелсіз дамудың онжылдықтарынан кейін олар одан әрі айқын көрінді.

Көптеген сарапшылардың пікірінше, осы екі блоктың дамуындағы айырмашылықтардың негізгі себептерінің бірі – қоғамдық құрылымды жүйелі өзгерту үшін қажетті әлеуметтік-мәдени алғышарттардың болуы. Посткеңестік кеңістікте, Балтық елдерін қоспағанда, «саяси өзгерістерге дейін құндылықтардың революциясы болған жоқ» [13].

Еуропалық посткоммунистік елдерде, мысалы, Польша, Венгрия және т.б., «кеңестік социализм моделіне балама ретінде демократиялық және нарықтық реформаларды жүзеге асыру арқылы олардың халықтарын еуропалық өркениетке қайтаруға деген тұрақты ұмтылыс қалыптасты». Бұл Балтық елдерінің және аталған елдердің ЕО мен НАТО-ға кіруі арқылы іске асырылды. Ал бұрынғы КСРО елдерінде бұқара санасы мүлдем басқа өлшемге ие болды.

Көптеген азаматтар КСРО-дағы өмірдің әртүрлі аспектілеріне наразылықтарын білдіргенімен, олар не социализмді қатаң шаралар арқылы жақсартуға болады деп сенді, не қалыптасқан тәртіпке нақты балама туралы түсініктері болмады. Демократиялық құндылықтар, адам құқықтарын қамтамасыз ету идеялары басымдыққа ие болғанымен, олар тек диссиденттердің шағын топтарында таралды және кеңес халқының көп бөлігіне түсініксіз болды.

Бұл айтылғандар кеңес адамдары, соның ішінде қазақстандықтар, өзгерістерді қаламады дегенді білдірмейді. КСРО-ның соңғы басшысы М. Горбачев бастаған «жариялылық» пен «қайта құру» Батыс елдеріндегі молшылық пен еркіндік өмірін насихаттан тыс шынайы түрде көруге мүмкіндік берді. Алайда, Балтық елдерінен айырмашылығы, олар кеңес үкіметіне нақты баламаны айқын түсінді және экономикалық, саяси және әскери интеграцияны қамтамасыз ету үшін Батыс елдерінен (ЕО және АҚШ) институционалдық қолдау ала алды. Ал жаңа тәуелсіз мемлекеттер кеңестік биліктің орнын басатын баламаны көрмеді. Сондықтан, халықтың басым бөлігінде демократияландыруға сұраныс болған жоқ.

Сонымен бірге экономикалық өзгерістерге сұраныс болды: тауар тапшылығы дәуірін еңсеру, жеке бизнес пен жеке меншікке қойылған шектеулерді алып тастау, заңды түрде байып, байлығын еркін басқару мүмкіндігіне ие болу.

Шығыс Еуропа елдеріндегідей, Польша сияқты, Қазақстан халқы мен билігі де білімді халық, ресурстар (мұнай, газ, металдар), инфрақұрылым мен өнеркәсіп сияқты бастапқы жақсы жағдайларды ескере отырып, нарықтық реформалар тез арада өркендеуге әкеледі деп келісті.

Сол кезде «алдымен – экономика, содан кейін – саясат» деген ұран пайда болды. Саяси ерекшеліктерді ескере отырып, экономикалық даму үлгілері ретінде Батыс Еуропа мен АҚШ емес, Сингапур мен Малайзия сияқты дамыған азиялық экономикалар таңдалды. «Стратегия-2030» Оңтүстік-Шығыс Азияның төрт елінің (Сингапур, Гонконг, Тайвань және Оңтүстік Корея) даму феномені – «азиялық жолбарыстар» сияқты Қазақстанды «азиялық барысқа» айналдыруы тиіс болды.

Алайда, экономикалық жетістіктер аясында таңқаларлық оқиғалар орын алды. «Либерализм жеңіске жетті» деп саналатын елдерде либералдық бағыттағы үкіметтердің орнына бірінен соң бірі бұрынғы либералдық идеалдардан алыс консервативті көшбасшылар билікке келе бастады. Ең айқын мысалдар – авторитарлық сипаттағы саясаткерлер: Венгрияда Виктор Орбан, Польшада Анджей Дуда. Бұдан бөлек, либералдық тәртіпке деген наразылық «бастапқы» батыс демократияларының өзінде де пайда болды: АҚШ-тағы Трамп феномені, Ұлыбританиядағы Брекзит, Франциядағы Мари Ле Пеннің танымалдылығының артуы, Италияда Джорджа Мелони бастаған «Италияның бауырлары» ультраоңшыл партиясының жеңісі. Жалпы алғанда, батыс демократияларындағы ультраоңшыл партиялардың өсіп келе жатқан танымалдығы – жаһандық демократиялық жүйені өзгертетін тұрақты тренд.

Бұл құбылыстың көптеген себептері бар. Олардың бірі – либерализм дәстүрлерді жойып, ұлттық бірегейлікті бұзады деген тұжырым. Мысалы, америкалық-израильдік ғалым, консервативтік ұлтшылдық идеологтарының бірі Йорам Хазони өзінің «Ұлтшылдықтың күші» (The Virtue of Nationalism) кітабында «либерализм идеялары» Жан Жак Руссо мен Джон Локктан бастау алып, бізді утопиялық әлемге апарады, ол жерде мемлекет, қауым, отбасы, дін сияқты еврей және христиан әлемдерінің негізгі саяси институттарына орын жоқ деп ашық айтады [14].

Посткоммунистік елдерге назар аударып, көптеген зерттеулерге сүйене отырып, жедел және ауқымды либерализация саясатының нәтижесінде элеуметтік және экономикалық теңсіздік саяси реніш пен наразылықтың негізгі себебі болғанын болжауға болады. Венгриялық социолог Элемер Ханкисс: «Адамдар кенеттен алдағы жылдары кім бай, ал кім кедей болатынын; кімде билік болады, ал кімде болмайтынын; кім шеттетіліп, кім орталықта болатынын; кім әулет құра алатынын, ал кімнің балалары зардап шегетінін анықтайтынын түсінді», – деп атап өткен [15].

Соған қарамастан, поляктар да, венгрлер де, тіпті басқа елдер де нарықтық экономиканың және демократияның барлық жетістіктерінен бас тартуға дайын емес. Дискуссия либерализм мен антилиберализм жүйелеріндегі

құндылықтық бағдарлар төңірегінде жүріп жатыр. Поляктар мен венгрлер жапондар Мэйдзи дәуірінде жасағандай, дәстүр мен жаңғырту арасындағы даму компромиссін іздеуде. Бұл 2023 жылы Польшада болды, онда көптеген жылдар бойы билік еткен «Құқық және әділеттілік» консервативтік партиясының орнына Дональд Туск басқарған «Азаматтық коалиция» оппозициясы үкіметті басқаруға келді. Яғни, консерваторлардың орнын либералдар басты.

Посткоммунистік елдің еуропалық демократиялық елге айналуындағы «поляк мысалын» елдің салыстырмалы артта қалған күйден дамыған қоғамға көшу классикалық парадигмасы арқылы түсіндіруге болады. Әдетте, елдің іргелі трансформациясының себебі оның артта қалуы болып табылады. Элиталар бұл артта қалушылықты түсінген кезде, оларда кемшілікті сезіну пайда болады, бұл шетелдік үлгілерді ұлттық ландшафтқа енгізуге әкеледі. Сонымен бірге, мигранттар сияқты сыртқы «қауіптер» элитаны патриотизмді нығайту жолдарын іздеуге мәжбүрлейді, бұл көбінесе халықтық дәстүрлерге жүгіну арқылы жүзеге асады – бұл дін мен тілдің гүлденуін түсіндіреді. Жоғарыда аталғандардың барлығы тек Польшада ғана емес, басқа посткоммунистік елдерде де болды.

Алайда, 90-жылдардың басынан алыстаған сайын, Фрэнсис Фукуяманың әлеуметтік-саяси жобалардың бәсекелестігі аяқталып, либералдық тәртіптің баламасыздығы туралы тезисінің шындықтан тым алыс екені түсінікті бола бастады. «Тарихтың соңы» және сәйкесінше, даму модельдерінің баламасыздығы туралы мәлімдеме либералдық тәртіпті жалғыз мүмкін нұсқа ретінде бағалауды төмендетуге алып келді. Адам табиғатында – таңдау жасау мүмкіндігі бар, соның ішінде либерализмнен бас тарту мүмкіндігі де бар, оның барлық оң жақтарын мойындағанның өзінде.

Барлығы өздерін бірегей сезініп, өздерінің қайталанбас ерекшелігін сақтағысы келеді, ал бұл өз күшін сезінуді білдіреді. Поляктар да, венгрлер де, посткеңестік қоғамдар да ағылшындарға, немістерге немесе американдықтарға айналғысы келмейді. Олар өздерінің бірегейлігін, дәстүрлері мен батыстық инновациялар мен технологиялар арасындағы тепе-теңдікті сақтағысы келеді. Олар сөз бостандығын да, отбасылық құндылықтарды да қалайды. Жалпы алғанда, ғаламданған әлемде поляктар, венгрлер және басқалар өздері болып қалғысы келеді.

Либералдық тәртіптің әмбебап адам құқықтары, еркін көші-қон, миграцияға либералдық көзқарас және бөтенге төзімділік сияқты ұстанымдары белгілі бір кезеңде поляктардың өз бірегейлігін сақтау тілектерімен өткір қайшылыққа келді. Польша тарихындағы күрделі жағдайлар – мемлекеттің бес рет жаулап алынуы мен жойылуы (1772–1939 жж.), сондай-ақ, социалистік лагерь мен Варшава келісімі аясында КСРО ықпалына ену кезеңі поляк қоғамы үшін ауыр болды және олардың бостандық құндылықтарына жат еді. Ұзақ жылдар бойы поляктарда таңдау мүмкіндігі болған жоқ.

Берлин қабырғасының құлауы, КСРО-дағы саяси жүйені либерализациялау (Қайта құру) нәтижесінде, поляктар мен Шығыс Еуропа халықтарына таңдау мүмкіндігін берді. Бұл – либералдық демократия мен еркін нарыққа таңдау жасау еді.

Алайда, Польша мен басқа социалистік блок елдерінің посткоммунистік тарихы көрсеткендей, либералдық даму моделіне көшу айқын артықшылықтарға ие болғанымен, посткоммунистік қоғамдар либералдық тәртіптің барлық құндылықтарын қабылдауға дайын болмады.

Поляктардың басым бөлігінің 2005 жылдан 2023 жылға дейін (шамамен 20 жыл бойы үзіліспен) билік еткен консервативтік «Құқық және әділеттілік» партиясын таңдауы, либералдық ережелер мен құндылықтарды поляк дәстүрлері мен тарихын ескермей қатаң ұстануға келіспегенін көрсетеді. Бұл келіспеушіліктің ең айқын маркерлері миграциялық саясатқа, абортқа рұқсат етуге және ЛГБТ құқықтарын заңдастыруға қатысты поляктардың реакциясы болды. Мысалы, 2015 жылы «Азаматтық платформа» либералдық партиясының Сириядан 7 000 адамды қабылдауға ниеті парламенттік сайлауда «Құқық және әділеттілік» партиясының жеңіске жетуіне себеп болды. Бұл таңқаларлық емес, өйткені поляктар арасында антимұсылмандық және антииммигранттық көңіл-күй өте жоғары (56%-ы оларға теріс қарайды, ал елде мұсылмандар саны халықтың 0,1%-ынан аспайды) [16]. Сонымен қатар, Польшаға көршілес Германия 2022 жылдың соңына дейін Сириядан келген 670 мың мигрантты қабылдады.

Посткоммунистік елдердің, тіпті Шығыс және Орталық Еуропаның вестернизацияланған елдерінің «батыстық қоғамды имитациялау» саясаты экономикалық жетістіктерге әкелгенімен, оларды батыстық үлгідегі қоғамға айналдырған жоқ. «Теория соответствияны» қолданғанда, посткоммунистік елдердегі саяси және экономикалық институттардың либерализациясы бұл елдердің бұқаралық мәдениетімен әрдайым сәйкес бола бермеді.

Сонымен қатар, Венгрия мен Польша халықтары либерализмнен бас тартуы мүмкін, бірақ бостандық пен демократиядан емес. Берлин қабырғасының құлауынан кейін 35 жыл өткен соң, жаңа дәуірде өскен және еуропалық одақтағы өз құрдастарына ұқсас болып келе жатқан Орталық Еуропа тұрғындарының жаңа буыны қалыптасты, олар жартылай диктатурадан толық еркіндікті артық көреді. Инглхарт пен Норристің жас ұрпақтардың бостандық қоғамын таңдау арқылы үлкендерден ерекшеленетінін растайтын тезисі Шығыс Еуропаның посткоммунистік қоғамдарында да дәлелденуде.

Посткоммунистік қоғамдардың даму үлгісі біздің қоғам үшін де пайдалы, өйткені ол да кеңестік өткенді түсінуге, одан босануға және модерн қоғамына қарай даму жолын табуға тырысуда.

Біз әлі де либерализм, ұлтшылдық және консерватизмнің заманауи трендтері туралы ғылыми және саяси дискурстардың перифериясында болсақ та, әлемдік ғылыми пікірталастар бізге тікелей әсер етеді. Бұл әртүрлі идеологиялық нарративтердің енуі мен таралуын ғана емес, сонымен бірге біздің болашағымызды құруды түсінуді де қамтиды. Біздің дәстүрлі қоғамнан модерн қоғамына қарай қозғалатынымызды, және бұл жолда біздің дәстүрлеріміз бен құндылықтарымыз дамудың негізгі ролін атқара алатынын түсінуді қамтиды.

Эйзенштадт модернизацияның көптүрлілігі туралы идеяны ұсынады, өйткені көптеген елдердің, соның ішінде азиялық елдердің тәжірибесі жаңғырудың вестернизацияға балама емес екенін көрсетеді.

Қорытынды

Біз соңғы 30 жыл ішінде көріп отырғандай, біздің қоғамның жаңғыруы мәдени және тарихи ерекшеліктерімізге, ұлттық құндылықтарымызға (ашықтық, мобильділік және т.б.) айтарлықтай тәуелді. Осыған сәйкес, Қазақстанның әртүрлі даму кезеңдерінде дәстүр мен модерннің арақатынасы да өзгеруде. Бұл үдеріс сызықты емес және кейде кері қайту сипатында болуы мүмкін.

Біздің өткенімізде артта қалуымызға негіз болатын ештеңе жоқ. Керісінше, қазақ қоғамының дәстүрлері мен құндылықтарында модерн қоғамының негіздері қаланған. Сонымен қатар, Польша мен басқа посткоммунистік елдердің тәжірибесі жаңғыртуны дәстүрлерді ескерусіз жүзеге асыру мүмкін емес екенін көрсетсе, ал жапондық Мэйдзи реформалары дәстүр мен жаңғырту арасында консенсусқа келудің қажеттілігін дәлелдейді. Бұрын айтылғандай, қазақ қоғамының дәстүрлері жаңғыртуға қайшы келмейді, керісінше, оның негізі бола алады.

Осылайша, зерттеу Қазақстандағы құндылықтардың трансформациясының күрделі сипатын, жаңғырту үдерістер, кеңестік кезеңнің мұрасы және қазіргі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер аясындағы әсерін атап өтеді. Экономикалық және әлеуметтік салалардағы айтарлықтай ілгерілеуге қарамастан, құндылықтар трансформациясы әлі де біркелкі емес. Қазақстандық қоғамның басым бөлігі тарихи тәжірибемен, экономикалық дағдарыстармен және институттардың теңсіз дамуымен түсіндірілетін тіршілік ету және тұрақсыздық кезеңдеріне тән материалистік құндылықтарды ұстануды жалғастыруда.

Сонымен бірге, оң динамика байқалады. Өмір сүру деңгейінің біртіндеп жақсаруы, урбанизация және білімнің өсуі қоғамның бір бөлігінің еркіндік, адам құқықтары және гендерлік теңдік сияқты постматериалистік құндылықтарға көшуіне ықпал етеді. Алдағы прогресті қамтамасыз ету үшін ұлттық ерекшеліктерді ескеріп, дәстүр мен жаңғыртуны үйлесімді түрде ұштастыру маңызды.

Польша, Жапония және Сингапур сияқты елдердің тәжірибесі сәтті жаңғырту тек мәдени және тарихи ерекшеліктерді ескере отырып мүмкін болатынын көрсетеді. Қазақстанға жаңғыртудың негізі дәстүрлер болатын, өзіндік ерекше даму жолын табу қажет. Бұл жолда маңызды фактор ретінде мықты институттар мен азаматтық қоғамды қалыптастыру табылады. Бұл өзін-өзі көрсету құндылықтарын біріктіруге және ұзақ мерзімді тұрақты дамуды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия. – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.
2. Moore B. Social Origins of Dictatorship and Democracy. Boston, 1966. 586 p.
3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 ноября 2022 года № 961 «Об утверждении Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2023 – 2027 годы» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000961> (қаралған күні: 10.10.2024)
4. Перепись населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник / Под ред. А.А. Смаилова. – Алматы, 1999. С. 10.
5. Жазетова Ж. Казахстан практически догнал Россию по ВВП на душу населения. 13 марта

- 2024 // URL:<https://kz.kursiv.media/2024-03-13/zhzh-vvpinfo/> (қаралған күні: 10.10.2024)
6. Мойзес Наим. Конец власти. От залов заседаний до полей сражений, от церкви до государства. Почему управлять сегодня нужно иначе. М.: Издательство АСТ, 2016. 512 с.
 7. Norris P., Inglehart R. Cultural Backlash: Trump, Brexit and Authoritarian-Populism. New York: Cambridge University Press. 2019 // URL:<https://www.pippanorris.com/cultural-backlash-1> (қаралған күні: 10.10.2024)
 8. Казахстан 2023: тенденции настоящего и контуры будущего. – Астана: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2023. – 294 стр.
 9. Niall Ferguson. Civilization: The West and the Rest. N.Y. October, 2012. P. 75.
 10. Эйзенштадт Ш. Конструктивные элементы великих революций: Культура, социальная структура, история и человеческая деятельность // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. 1993. Т. 1. Вып. 2. С. 190-212.
 11. Демонтаж коммунизма. Тридцать лет спустя / Коллективная монография; под ред. К. Рогова. – М.: Новое литературное обозрение, 2021. С.9
 12. Польша: 30 лет от начала социально-экономических трансформаций и 15 лет членства в ЕС // URL:<https://cyberleninka.ru>. (қаралған күні: 10.10.2024)
 13. Рябов А. Союз разделенных: политические трансформации в странах бывшего СССР и Восточной Европы / Демонтаж коммунизма. Тридцать лет спустя. – М., 2023. С.171.
 14. Nationalists of the world, unite. The economist. February, 17th, 2024. С. 17.
 15. Thorpe N. 89: The Unfinished revolution. Reportage Press, 2009. P. 191–192.
 16. Винявский И. Как правые силы в Польше отказались от мигрантов из Сирии и выиграли выборы. 13 июля 2021 г. // URL:<https://orda.kz> (қаралған күні: 10.10.2024)

REFERENCES:

1. Inghart R., Velcel K. Modernizaciya, kulturnye izmeneniya i demokratiya [Modernization, cultural change and democracy]. – М.: New Publishing House, 2011. – 464 p.
2. Moore B. Social Origins of Dictatorship and Democracy. Boston, 1966. 586 p.
3. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 noyabrya 2022 goda № 961 «Ob utverzhenii Konceptii migracionnoj politiki Respubliki Kazahstan na 2023 – 2027 gody» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 30, 2022 No. 961 "On approval of the Concept of migration policy of the Republic of Kazakhstan for 2023 - 2027"] // URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000961> (review date: 10.10.2024)
4. Perepis' naseleniya 1999 goda v Respublike Kazahstan [Population Census of 1999 in the Republic of Kazakhstan]. Statistical Digest / Ed. A.A. Smailov. – Almaty, 1999. P. 10.
5. Zhazetova Zh. Kazahstan prakticheski dognal Rossiyu po VVP na dushu naseleniya. 13 marta 2024 [Kazakhstan has almost caught up with Russia in terms of GDP per capita. March 13, 2024] // URL:<https://kz.kursiv.media/2024-03-13/zhzh-vvpinfo/> (review date: 10.10.2024)
6. Moizes Naim. Konec vlasti. Ot zalov zasedanij do polej srazhenij, ot cervki do gosudarstva. Pochemu upravlyat' segodnya nuzhno inache [The End of Power. From boardrooms to battlefields, from church to state. Why we need to govern differently today]. Moscow: AST Publishing House, 2016. 512 p.
7. Norris P., Inglehart R. Cultural Backlash: Trump, Brexit and Authoritarian-Populism. New York: Cambridge University Press. 2019 // URL:<https://www.pippanorris.com/cultural-backlash-1> (review date: 10.10.2024)
8. Kazakhstan 2023: tendencii nastoyashchego i kontury budushchego [Kazakhstan 2023: present trends and contours of the future]. – Астана: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 2023. – 294 p.
9. Niall Ferguson. Civilization: The West and the Rest. N.Y. October, 2012. P. 75.
10. Ezenshtadt Sh. Konstruktivnye elementy velikih revolyucij: Kul'tura, social'naya struktura, istoriya i chelovecheskaya deyatelnost' [Constructive Elements of Great Revolutions: Culture, Social Structure, History, and Human Action] // THESIS: Theory and History of Economic and Social Institutions and Systems. 1993. Vol. 1. Issue 2. P. 190-212.
11. Demontazh kommunizma. Tridcat' let spustya [Dismantling Communism. Thirty Years Later] / Collective monograph; edited by K. Rogov. – М.: New Literary Review, 2021. P.9.
12. Pol'sha: 30 let ot nachala social'no-ekonomicheskikh transformacij i 15 let chlenstva v ES [Poland: 30 years since the beginning of socio-economic transformations and 15 years of EU membership] // URL:<https://cyberleninka.ru>. (review date: 10.10.2024)
13. Ryabov A. Soyuz razdelenykh: politicheskie transformacii v stranah byvshego SSSR i Vostochnoj Evropy / Demontazh kommunizma. Tridcat' let spustya. – М., 2023. S.171.
14. Nationalists of the world, unite. The economist. February, 17th, 2024. S. 17.
15. Thorpe N. 89: The Unfinished revolution. Reportage Press, 2009. P. 191–192.
16. Vinyavskij I. Kak pravye sily v Pol'she otkazalis' ot migrantov iz Sirii i vyigrali vybory [How Poland's Right Rejected Syrian Migrants and Won Elections. July 13, 2021] // URL:<https://orda.kz>. (review date: 10.10.2024)